

שיעור 2 ארבעה אבות נזיקין ויסוד ה'מחייב' בתשלומי נזקי ממון

מראי מקומות

א. סוגיית פתיחה

1. לימדו את הסוגייה כולה, גמרא עם רש"י עד ג: 'לפוטרה ברה"ר'.
2. כיצד קובעים מי אב ומי תולדה?
3. מהיכן לקוחה רשימת התולדות של קרן?
4. השוו לירושלמי שבת ז:ב א"ך הירושלמי קובע מי אב ומי תולדה?
5. נשיכה רביצה ובעיטה א"ך כיצד משייכים תולדה לאב א"ך איזו קטגוריה כל אב מייצג?
6. מהיכן לקוחים התולדות של שן ורגל?
7. שאר האבות א"ך ראו את הקושי למצוא להם תולדות.

ב. מאי מבעה?

1. בבא קמא ג, ב 'מאי מבעה' עד ד, ב 'כהרי האש' א"ך לימדו את הגמרא עם רש"י.
2. סכמו לעצמכן בכתב א"ך מהן כל אחד מאבות הנזיקין במשנה לפי הדעות השונות בסוגייה? איך כל אחד מהאמוראים מפרש את 'לא הרי השור כהרי המבעה' במשנה.
3. ירושלמי בבא קמא א, א, 'ארבעה אבות נזיקין' ומצאה קוצים' א"ך מי הם ארבעת אבות הנזיקין לדעת הירושלמי?
4. להרחבה למטיבות לכת א"ך שרידי אש חלק ד עמ' מא א"ך מד; מאמר של חנן אריאל ואלכס יודיצקי, בע"ר ובע"י בעברית ובארמית

ג. המחייב של תשלומי נזק

1. משנה בבא קמא א:א א"ך מה משמע מלשון המשנה על המחייב בתשלומי נזק?
2. הצד השווה א"ך השוו את נוסח המשנה בספרים שלפניכם עם נוסח המשנה המובא ברי"ף
3. למטיבות לכת א"ך ראשונים דנו האם לגרוס במשנה 'וממונד' א"ך ד. תד"ה אדם; ג: תד"ה וממונד; ב. רשב"א ד"ה שדרכן להזיק; ד. ראב"ד ד. ד"ה האי דקפריך
4. עיינו בסוגיית הפתיחה ב:-ג. בפזמון החוזר בשלבים השונים בהם הסוגייה טוענת שעל

- תולדותיהן להיות כיוצא בהן? 'מאי שנא X... וממונך ושמירתן עליך?
5. רמב"ם נזקי ממון א:א ובפירוש יד פשוטה [טיוטה של תחילת נזקי ממון בכ"י הרמב"ם]
6. משנה בבא קמא ד:י? מה הסברה של רבי יהודה המבחין בין תם ובין מועד?

ד. עיונים בסוגיית מבעה? רב יהודה ורב אשי

1. רב יהודה מתאר את 'אין הנאה להיזקה' ואת 'אין כוונתו להזיק' כשיקולים לחייב תשלומי נזק. מה הסברה? ג: תד"ה לא ראי; חידושי הראב"ד ד. ד"ה ולא ראי השן
2. עבד ואמה? משנה ידיים ד:ז. מהי טענת הצדוקים? איך הם הבינו את חיוב תשלום נזיקין? מהי תשובת הפרושים?
3. מטיבות לכת? מרומי שדה ד"ה מידי דהוי אעבד ואמה; רשימות שיעורי הגרי"ד ד"ה תוס' ד"ה לאו
4. מהי תפיסת רב אשי שהפך את השיקולים? כוונתו להזיק ויש הנאה להיזקה הוא גורם לחייב?

ה. רבא

1. שימו לב:
 - 'ללא ראי רגל ושן' בדברי רבא? רב אשי לעיל שיקף את עמדת רבא.
 - איך רבא מאפיין את קרן?
 - לדיון על הקשר למשנת תמין ומועדין? האם היא משקפת את ארבע אבות נזיקין או עומדת בפני עצמה
2. מקום אדם בתוך רשימת האבות? האם המחייב של אדם בנזיקין דומה למחייב של נזקי ממון?
3. משנה בבא קמא ב, י; כז: תד"ה ושמואל; בבא מציעא פב, ב רמב"ן, 'וסוף דבר? מדאי'.
4. מטיבות לכת מוזמנות לעיין ברשימות שיעורי הגרי"ד ב. ד"ה ארבעה
5. לתוספת עיון למטיבות לכת? מרומי שדה ד"ה רב אמר וד"ה תנא שור וכל מילי

סיכום

יחס בין פרשיות התורה למשנה

ארבע פרשיות נזיקין בתורה תואמות לכאורה לארבעה אבות נזיקין במשנה: שור, בור, המבעה והבער. אולם המשנה קראה לאב השלישי "מבעה" ולא השתמשה בלשון המקרא המפורש. מחלוקת רב ושמואל (דף ג' ע"ב) עוסקת בזיהוי המבעה: רב סבר מבעה זה אדם, ושמואל סבר מבעה זה שן.

הירושלמי מזהה את המבעה עם הפרשה השלישית ("כי יבער איש שדה או כרם"), והיא כוללת גם שן וגם רגל. גישה זו תואמת לשיטת רש"י על המשנה שאבות קרי להו דכתיבן בקרא בהדיא. אך בגמרא הבבליית מתגלה שהמספר ארבעה אינו מדויק, שכן הברייתא (דף ב' ע"ב) מלמדת ש"ג' אבות נאמרו בשור" ² קרן, שן ורגל. כך יוצא שיש למעשה חמישה אבות נזיקין.

התפתחות המושג "אב" ² מפרשה למושג

המילה "אב" במשנה מתכוונת לפרשה בתורה, אך בברייתא ובדברי האמוראים "אב" פירושו סוג או קטגוריה של פעולה מזיקה. רב ושמואל כבר לא דיברו על "שור" אלא על שן וקרן כישויות נפרדות. המעבר משור לקרן-שן-רגל משקף התפתחות מושגית: האב אינו עוד פרשה מקראית אלא מושג בעל תכונות מובחנות שניתן לגזור ממנו תולדות.

תופעה זו מקבילה למצוי בהלכה: בשבת יש ל"ט אבות מלאכה, אך גם שם "אב" אינו פרשה אלא מושג. המעבר למחשבה מושגית מאפשר יצירת מערכת שבה לכל אב יש תולדות, והמספר מתרחב מעבר לארבעה המקראיים.

שתי חטיבות במשנה ושילובן

במסכת בבא קמא קיימות שתי שיטות תיאור: חטיבת "ארבעה אבות נזיקין" (פרק א' משנה א', ומפרק ג' משנה ח' והלאה) וחטיבת "חמישה תמין חמישה מועדין" (פרק א' משנה ה' עד פרק ג' משנה ז'). בחטיבת תם ומועד שן ורגל מופיעים כפעולות מועדות מתחילתן, ואילו נגיחה היא תמה.

כאשר שולבו שתי החטיבות, קרן-שן-רגל מחטיבת התמין והמועדין הפכו לאבות בחטיבת הארבעה אבות, וכך נוצרה התסבוכת של חמישה אבות. תופעת שילוב חטיבות מרובדים שונים מצויה בספרות חז"ל.

חצי נזק צרורות, המופיע בתחילת פרק שני, שייך במקור לחטיבת תם ומועד כרגל תמה. אך לאחר שרגל הפך לאב מועד מתחילתו, נדרש להפוך את צרורות ל"הלכתא גמירא" נפרדת (כדברי רב פפא בדף ב' ע"ב), ונולדו ספקות כמה מדיני תמות מעבירים לצרורות.

מקור המונח "מבעה" והגישה הפילולוגית

הגמרא עצמה נוקטת בגישה מילונאית [1] היא מבררת את פירוש השורש בע"י.

הרב יחיאל יעקב ויינברג (בעל שרידי אש) ומחקרים פילולוגיים מאוחרים (יודיצקי, חנן אריאל) מציעים שהמבעה מקורו בתרגומים ובנוסח השומרונים של התורה, שבהם השתמשו בשורש "בעי" (ארמית) להבחין בין הפרשה השלישית ("כי יבער איש") לפרשה הרביעית (האש). הכפילות בפסוקים [2] "כי יבער איש שדה או כרם", "ושילח את בעירו", "ביער בשדה אחר", "המבעיר את הבערה" [3] הצריכה להבחין בין מקרים שונים.

לפי הרב ויינברג, היו שתי קריאות של הפסוקים: רב קרא "כי יבער איש שדה או כרם" [4] השדה של הניזק, והאחריות על הרועה (האדם). שמואל קרא "כי יבער איש שדה וכרם" [5] הבהמה רועה בשדה הרועה ואז בורחת ל"בשדה אחר". המונח "מבעה" אולי נועד לשמר שתי המסורות הפרשניות מבלי להכריע, והנצי"ב (העמק דבר) מדייק שגם לרב מדובר באדם מיוחד [6] אדם באונס, ולא אדם המזיק הקלאסי.

יסוד המחלוקת: שתי גישות ביסוד החיוב בניזקין

רב ושמואל נחלקו לא רק בזיהוי המבעה אלא ביסוד החיוב בניזקין. הגמרא (דף ג' ע"ב) מנמקת: רב אמר "שור וכל מילי דשור" ואילו שמואל (ורב יהודה בשמו) אמר "שור לקרנו ולא לשינו". רב מדגיש את השאלה מי עשה את הנזק והאם הוא ממונן, ואילו שמואל מדגיש איזו פעולה נעשתה ומחלק לקטגוריות מובחנות.

בסוגיית כד נשברה ברשות הרבים (דף כ"ח ע"א) מתבארת המחלוקת בבירור: רב (אמר רב יהודה) פוטר על גוף האדם שהוחלק כי "קרקע עולם הזיקתו", אך מחייב על בגדיו שנתלכלכו במים שלו. שמואל מחייב גם על גוף האדם, כי מפעיל דיני בור על המקרה. רב שואל: זה שלך או לא שלך? אם זה שלך [7] חייב (אלא אם כן הפקרת). שמואל שואל: לאיזה אב זה שייך? ולפי הסיווג כך הדין.

פרשנות "לא הרי זה כהרי זה" בשמואל

לשמואל (דף ג' ע"ב, רב יהודה ורבא), המשמעות: אם התורה היתה כותבת רק קרן, לא הייתי יודע שחייבים על שן, ולהיפך. רב יהודה מפרש: "לא הרי הקרן שאין הנאה להזיקו כהרי השן שיש הנאה להזיקה, ולא הרי השן שאין כוונתו להזיק כהרי הקרן שכוונתו להזיק". הגמרא שואלת קושיה יסודית: "ולאו קל וחומר הוא? מה שן שאין כוונתו להזיק חייב, קרן לא כל שכן?" [8] מדוע התכונות הללו הן קובעות לחיוב?

תוספות מבארים שהעניין הוא יכולת השמירה: קרן [9] אין הנאה להזיקו ולכן קל לשמור עליו; שן [10] יש הנאה להזיקו ולכן קשה יותר לשמור. דיון עבד ואמה מלמד על הגישה: עבד ואמה פטורים

למרות ש"כוונתן להזיק", והסבר רב אשי שונה ("שמה יקניטנו רבו"). הנצי"ב מוסיף שבעבד ואמה ההזק אינו אמיתי אלא כדי שהרבון ישלם.

עולה שלשמואל, המחייב בניזיקין הוא חובת השמירה. אם הייתי צריך לשמור ולא שמרתי § חייב. אם אי אפשר לשמור § פטור. הסיווג לאבות מאפשר לבחון בכל אב מהי רמת האחריות הצפויה.

פרשנות "לא הרי זה כהרי זה" ברב

לרב, "לא הרי זה כהרי זה" אינו מלמד על חיוב כלל. הגמרא (דף ג' ע"ב) מפרשת ברב: "לא הרי השור שמשלם את הכופר כהרי האדם שאין משלם את הכופר". האם מישהו היה חושב שאם כתוב שור, אדם פטור? מן הנמנע. ברור שכשממוני מזיק § אני חייב. "לא הרי זה כהרי זה" מלמד רק על הבדלי דינים: שור משלם כופר ואדם לא.

המחייב אצל רב: הממון שלי הזיק. לכן בדף כ"ח מפריד בין ממון (המים § חייב) לבין מה שאינו שלו (הקרע § פטור). השמירה אצלו אינה המחייב אלא דין המפקיע: אם שמרת § אפילו שזה שלך, פטור. אך העיקר: זה שלך.

השלכות המחלוקת: הרמב"ם, המשנה בידיים וקרן תמה

הרמב"ם (הלכות נזקי ממון פ"א ה"א) כותב "כל נפש חיה שהיא ברשותו של אדם שהזיקה הבעלים חייבים לשלם שהרי ממונם הזיק" § כפל לשון המשלב את שתי הגישות. בטיוטה הגניזתית לא הופיעו המילים "שהרי ממונם הזיק", ורק "ברשותו".

במשנה בידיים, הצדוקים שאלו: מדוע עבד ואמה פטורים והרי הם ממונו? הם סברו שהמחייב הוא הבעלות הממונית. הפרושים ענו: אי אפשר לשמור עליהם § והדגישו את האחריות שהאדם שחייב לשמור, וייתכן שיש כא מפקיע מיוחד בגלל שאי אפשר לשמור על עבד, אבל יסוד המחייב גם לדעתם הוא הבעלות.

קרן תמה מעוררת קושי: מדוע חייב כשלא היה צפוי? אפשר לומר שבתם החיוב אינו מצד שמירה אלא מצד ממון, ויסוד דין חצי נזק, הוא התחלקות בהפסד, ואילו במועד § נזק שלם מצד שמירה. המשנה בסוף פרק רביעי (שמירה פחותה ומעולה) משקפת את הדיון בשיטת רבי מאיר שבמועד פטור מלשלם אם שמר שמירה פחותה ואילו בתם חייב.

סוגיית הפתיחה ותפקידה

סוגיית ב' ע"א ("תולדותיהן כיוצא בהן או לאו כיוצא בהן") היא מאוחרת (רב פפא, דור חמישי, וסתמא). תפקידה להציג מפת דרכים למסכת ולהכניס את המושג המושגי של אבות ותולדות. הסוגיה שואלת שאלה פיקטיבית (היא יודעת שתולדותיהן כיוצא בהן) ועל הדרך סוקרת את כל הנושאים: קרן (תולדות: נגיפה, נשיכה, רביצה, בעיטה § מחמישה תמיון), שן (תולדות: טינפה

פירות להנאתה מדף כ"ג), רגל (תולדות: הזיקה בגופה דרך הילוכה מדף י"ז), בור (תולדות: ט' וי' מפרק חמישי, אבנו סכינו משאו), אש (תולדות מהמשך). בסופו של דבר היא מסתפקת רק בחצי נזק צרורות כמקרה ש"לאו כיוצא בהן".

רב שרירא גאון באיגרתו (שנת 987) זיהה לראשונה את התופעה של סוגיות פתיחה (קידושין ב' ע"א), וקליין (1959) הרחיב. הרב יהודה ברנדס הציע שסוגיות פתיחה אינן מתלבטות אמיתית אלא מציגות מידע בצורת שאלות-תשובות. העיקר: התשובות ולא השאלות. התלמיד הצעיר עלול לחשוב שכך התלמוד תמיד, ולאבד אמון בשאלות הגמרא.

סיכום: יחס תורה שבכתב לתורה שבעל פה

התורה שבכתב מציגה עקרונות והגות, התורה שבעל פה מציגה הלכה למעשה. המעבר מארבע פרשיות לחמישה אבות (ועוד תולדות) משקף את הצורך לתרגם את הפרשיות למערכת מושגית שמתמודדת עם המציאות. המשנה עומדת בנקודת מעבר: היא אומרת "ארבעה אבות" מתוך זיקה למקראות, אך כבר מכינה את הקרקע לחמישה (במונח המעורפל "מבעה" ובמשניות תם ומועד). האמוראים משלימים את המעבר המושגי, והסתמא מסכם בסוגיית פתיחה את כל המערכת.